

DOZ-KiNK.6521.27.2023DOZ-KiNK.6521.27.2023.EZ

Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków Zabytkowe dzieła budownictwa obronnego - Fortyfikacje bastionowe na ziemiach polskich, wzniesione od poł. XVI w. do 2. poł. XVIII w.

Na wstępie przypomnieć należy, że przedmiotem ochrony konserwatorskiej przedstawianej w rzeczonych wytycznych jest dzieło budownictwa obronnego – fortyfikacji bastionowej powstałe od poł. XVI w. do 2. Poł. XVIII w. – lub jego zachowana część, wraz z:

- a) historycznie związanymi z nim budynkami, począwszy od siedziby właściciela po związane z jego pierwotną funkcją budynki lub ich zachowane relikty, takie jak bramy, prochownie, arsenały, budynki załogi, a także budowle stanowiące integralne elementy fortyfikacji (np. podwalnie, kazamaty, potajniki, kawaliery itp.)
- b) ewentualnymi fortyfikacjami zewnętrznymi, począwszy od fos i przedstoku, skończywszy na rawelinach, dziełach rogowych, koronowych i innych umocnień przedpoła (jeśli ich istnienie zostałyby potwierdzone dokumentacją historyczną lub/i badaniami terenowymi).
- c) otaczającym krajobrazem warownym w granicach ustalonych w studium krajobrazowym.
- d) nazwami historycznymi miejsca, dzieł obronnych lub ich zachowanych elementów.

Zgodnie z art. 3 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (dalej u.o.z.o.z) zabytki posiadają określoną wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Dla dzieła fortyfikacji bastionowej, jako dokumentu przekazującego informacje z przeszłości, kluczowe jest zatem ich określenie w toku prowadzonych przez Państwa postępowań administracyjnych. W kontekście omawianej kategorii zabytków wyróżnić należy:

1. Wartości historyczne obejmujące:

- zmiany przebiegu granic państwowych, sytuacji politycznej i gospodarczej oraz wydarzenia militarne o znaczeniu lokalnym czy narodowym, związane z powstaniem i funkcjonowaniem konkretnej fortyfikacji;
- postacie historyczne tj.: władców, właścicieli konkretnej siedziby otoczonej fortyfikacjami bastionowymi, wodzów, wreszcie inżynierów wojskowych związanych z projektowaniem, budową i kolejnymi modernizacjami dzieł obronnych oraz z wydarzeniami wojennymi związanymi z tym dziełem;
- ewolucję sztuki fortyfikacyjnej jako elementu przemian cywilizacyjnych oraz rozwoju nauki i techniki;
- w niektórych przypadkach – symbolikę walk o przetrwanie państwa i narodu;
- tradycyjne nazewnictwo forteczne, wykształcone zwłaszcza w XVII w., przy udziale polskich autorów traktatów architektury obronnej oraz inżynierów wojskowych.

2. Wartości artystyczne obejmujące cechy dzieł fortyfikacji bastionowej w całości, jako kompozycji przestrzennej/urbanistycznej, poszczególnych elementów: umocnień, zabudowań oraz detalu architektonicznego i rzeźbiarskiego, reprezentatywne dla czasu powstania dzieła, stylu oraz sztuki rzemieślniczej, wpływów szkół fortyfikacyjnych i ich odmian narodowych, wreszcie dokumentujących inicjatorów budowy czy kolejnych ich właścicieli oraz związane z nimi daty. Wartości artystyczne często posiada również krajobraz kulturowy, którego elementem jest dzieło obronne. Dotyczy to zwłaszcza ukształtowania terenu, rozplanowania, gabarytów zarówno umocnień jak i związanych z nimi zabudowań, a czasem również zaplanowanych i zrealizowanych wraz z umocnieniami lub w kolejnych ich fazach założeń ogrodowych i sieci wodnej.

3. Wartości naukowe obejmujące efekt badań dzieł fortyfikacji bastionowej i ich elementów, lokalizacji i otoczenia, w szczególności:

- efekty analizy zastosowanych szkół fortyfikacyjnych, odpowiadających nie tylko rozwojowi środków ataku – w szczególności artylerii i ręcznej broni palnej, ale również specyfice danego teatru wojny i specyfice miejsca, gdzie analizowana fortyfikacja powstała;
- zastosowane rozwiązania planistyczne (zarówno w skali samego dzieła fortyfikacyjnego, jak i jego bliższego i dalszego otoczenia), konstrukcyjno-budowlane oraz technologie budowy zwiększające zarówno odporność fortyfikacji na atak z zewnątrz (w tym szturmny bezpośrednie i ostrzał artyleryjski), jak też bezpieczeństwo obrońców (w tym np. systemy obrony wjazdu do twierdzy, czasem regulacja poziomu nawodnienia fos, a w skali konkretnych budowli – zastosowane konstrukcje budowlane, systemy wentylacji, itp.);
- warunki życia i zaspokajania potrzeb bytowych użytkowników zamku, czy twierdzy bastionowej - w tym stałych mieszkańców, a także załogi wojskowej (np.: rozwiązania funkcji logistyczno-bytowych, reprezentacyjnych, aprowizacyjnych itp.).

Oprócz ww. wartości, które są priorytetowe dla zabytków, istnieją też **współczesne wartości** dzieł fortyfikacji bastionowej jako obszaru o istotnych cechach estetycznych, przyrodniczych i przeważnie ekspozycyjno-widokowych, a także społecznych, w tym jako miejsca atrakcyjnego turystycznie i jako miejsca potencjalnego, czy już funkcjonującego ośrodka kultury i edukacji historycznej.

4. Do charakterystycznych cech dzieł fortyfikacji bastionowej w Polsce od 2. poł. XVI do 2. poł. XVIII w., które są:

a) istotne z punktu widzenia ochrony konserwatorskiej oraz zapewnienia właściwie realizowanych przy zabytku robót budowlanych i prac konserwatorskich, **należą:**

- złożona struktura funkcjonalno-przestrzenna

w przypadku zamków jest to rezydencja właściciela położona w obrębie fortyfikacji wraz z budynkami związanymi z obsługą tej rezydencji, w przypadku miast jest to układ zabudowy mieszkalnej i municypalnej. W obu ww. przypadkach elementem tej struktury są zabudowania związane z funkcjonowaniem fortyfikacji (budynki załogi wojskowej, wartownie, czasem arsenały, prochownie itp.). Na zewnątrz główny obwód obronny fortyfikacji bastionowej, najczęściej (nie zawsze) z fosą i czasem fortyfikacje zewnętrzne (zwykle ograniczone do przedstoku z drogą krytą i rawelinów, wyjątkowo inne);

- skomplikowany stan własnościowy

po utracie funkcji obronnych fortyfikacje bastionowe przeważnie zostawały opuszczone, czasem ich obszar został podzielony między wielu właścicieli. Wyjątkowo dotyczy to dzieł małych, znacznie częściej fortyfikacji zewnętrznych (fosy, przedstoki, raweliny itp.). Dokonywane w latach ubiegłych podziały działek ewidencyjnych, nie uwzględniające historycznym zasięgiem umocnień utrudniają obecnie wielokrotnie scalenie fortyfikacji i kompleksowe działania rewaloryzacyjne obiektu;

- zróżnicowana skala dzieł/założeń obronnych

w przypadku rzeczonyj grupy obiektów mamy do czynienia z szeroką skalą form tj. od twierdzy - najczęściej miejskiej, poprzez duże rezydencje (klasyczne zamki, ale czasem typu: *palazzo in fortezza*), skończywszy na małych fortalicjach;

- stan zachowania fortyfikacji bastionowych i zieleni fortecznej

obiekty są najczęściej źle, czasem wręcz szcątkowo zachowane. Przeważnie ich zasięg i pierwotna forma nie są rozpoznane. Na ich pogarszający się stan zachowania znaczący wpływ mają też procesy urbanizacji terenu.

Brak rozpoznania i rozróżnienia autentycznej zieleni fortecznej prowadzi do niekontrolowanej sukcesji, często niszczącej korzeniami drzew mury umocnień. Wskazana jest zatem systematyczna pielęgnacja zarówno zieleni fortecznej, jak też założen ogrodowych znajdujących się czasem w obrębie, a także czasem częściowo na fortyfikacjach;

- struktura materiałowo-budowlana

najczęściej spotykany na terenie Polski jest układ ziemia/kamień-cegła/ślady konstrukcji drewnianych (czasem). Występują też częstobudowle o zewnętrznej konstrukcji murowanej wypełnione ziemią;

- cechy indywidualne

w polskich fortyfikacjach bastionowych powstałych do 2. poł. XVIII w. często stosowano indywidualne rozwiązania, które były dostosowane do lokalnych warunków terenowych lub wymagań właściciela. Brak dosłownego kopiowania zaleceń opisanych w ówczesnych traktatach architektury obronnej utrudnia obecnie interpretację;

- rozpoznanie badawcze

przedmiotowe zagadnienie charakteryzuje się niewielkim stopieniem rozpoznania badawczego, a nawet historycznego fortyfikacji bastionowych na ziemiach polskich. Tym samym mamy do czynienia z niewielką ilością publikacji (są one przedstawione w załączniku nr 1 do niniejszych wytycznych).

b) istotne z punktu widzenia współczesnego zagospodarowania i adaptacji zabytku do nowej funkcji, **należą**:

- atrakcyjność obiektów fortyfikacji bastionowej jako *produktu turystycznego*, pod warunkiem ich uczynienia w terenie w całości lub przynajmniej w części obwodu obronnego. Ponadto, nietypowy charakter umocnień – w przypadku ich uczynienia zapewni rosnące zainteresowanie zwiedzających;
- wartość emocjonalna i społeczna związana ze związkiem poszczególnych zabytków z istotnymi wydarzeniami i bohaterami historycznymi;
- wartości krajobrazowe, zwłaszcza widokowe;
- ograniczona dostępność dzieł obronnych lub ich części dla osób z niepełnosprawnościami;
- nieproporcjonalny stosunek powierzchni tj. użytkowych obiektów kubaturowych, które są możliwe do wykorzystania na cele ekspozycyjne i zaplecza, w stosunku do obszaru zajmowanego przez umocnienia ziemne.

Należy zaznaczyć, że dzieła fortyfikacji bastionowej w Polsce powstałe od 2. poł. XVI w. do 2. poł. XVIII w., posiadają nie tylko wskazane powyżej wartości i cechy charakterystyczne, ale również źródła zagrożeń, które determinują zastosowanie odpowiednich dla zabytku rozwiązań technicznych. Są to:

- problem izolacji przeciwwilgociowej konstrukcji murowanych osłoniętych ziemią;
- stała erozja profilu umocnień ziemnych a kwestia zachowania ich właściwej formy;
- zieleń, która nie kontrolowana, zarasta umocnienia ziemne;
- dostępność publiczna, która w przypadku braku kontroli lub ograniczeń powoduje uszkodzenia zarówno konstrukcji murowanych, jak i form ziemnych.

Pamiętając, że wojewódzki konserwator zabytków jest zobowiązany na podstawie art. 4 u.o.z.o.z. m.in. do strzeżenia dziedzictwa narodowego oraz zapobiegania zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków oraz udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków pragnę zaznaczyć, że wszelkie działania przy fortyfikacjach bastionowych,

w tym wykonywanie dokumentacji (także projektowej i programów prac konserwatorskich), powinny być poprzedzone wykonaniem dokumentacji historycznej. W szczególności, jeżeli jest to niezbędne ze względów konserwatorskich, należy rozważyć zasadność przeprowadzenia obszernego zakresu badań archeologicznych (przede wszystkim nieinwazyjnych jak np. badania radarowe dla identyfikacji ukrytych obecnie pod ziemią murów, lokalizacji potajników itp.) i badań architektonicznych w celu rozpoznania zabytku. Prace te obligatoryjnie powinny być prowadzone lub ściśle konsultowane przez specjalistów z dziedziny fortyfikacji danego typu. Rozwiązaniem optymalnym, pozwalającym na wyeliminowanie lub przynajmniej zminimalizowanie ewentualnych niewłaściwych dla dobra zabytku decyzji, byłoby prowadzenie prac przez interdyscyplinarne zespoły specjalistów złożone z architektów, architektów krajobrazu, historyków sztuki, konserwatorów, którzy posiadają stosowne doświadczenie i wiedzę w zakresie fortyfikacji bastionowej.

Dokumentacja konserwatorska, program całościowych lub poszczególnych etapów prac konserwatorskich oraz projekt/program zagospodarowania całości dzieła fortyfikacji bastionowej wraz z obiektami kubaturowymi lub ich relikami znajdującymi się wewnątrz obwodu obronnego, powinny obejmować:

- a) określenie charakterystyki struktury zabytku w jego maksymalnych historycznych granicach wraz z identyfikacją zagrożeń dla tego zabytku;
- b) wszelkie uwarunkowania, również poza konserwatorskie, aktualnej lub docelowej ochrony prawnej i konserwatorskiej wraz z zagadnieniem ochrony wartości ekspozycyjnych i historycznego krajobrazu warownego;
- c) jednoznaczne określenie wymogów konserwatorskich związanych z stanem zachowania obiektu, planowanymi działaniami (roboty budowlane i prace konserwatorskie) dla całego założenia obronnego ze wskazaniem podziału na strefy o różnych możliwościach działań konserwatorskich i zróżnicowanym zakresie dopuszczalnej ingerencji (jeśli taka sytuacja występuje), zalecanych funkcjach oraz kolejności realizowania poszczególnych etapów prac;
- d) koncepcję zagospodarowania całego dzieła fortyfikacji bastionowej, łącznie z ewentualnymi umocnieniami zewnętrznymi wraz z zabudową wewnątrz umocnień, zielenią (optymalnie tj- z najbliższym przedpolem);
- e) oraz, jeżeli jest to wskazane - projekt budowlany wielobranżowy dla całego dzieła lub częściowy, zgodny z planowanym etapowaniem realizacji inwestycji.

5. Wskazane jest, aby analiza i określenie stanu zachowania fortyfikacji bastionowej składała się z:

a) rozpoznania tj.:

- określenia zasięgu analizowanej fortyfikacji bastionowej.

Pomocne do tego czasem, oprócz materiałów historycznych, mogą być dokładne plany wysokościowe i analizy zdjęcia lidarowego obszaru umocnień. Z uwagi na duże prawdopodobieństwo braku planów archiwalnych i często bardzo słabo czytelne ślady w terenie, niezbędne mogą być będą sondażowe badania archeologiczne. Bardzo rzadko wokół fortyfikacji bastionowej nie było fosy i umocnień przedstoku, najczęściej można jeszcze spodziewać się rawelinu przed bramą, rzadziej innych fortyfikacji zewnętrznych. Dopiero znając pełny zasięg wszystkich form murowanych i ziemnych można wykonać delimitację granic dzieła obronnego przy uwzględnieniu współczesnych granic parceli;

- identyfikacji dzieła obronnego poprzez wskazanie zastosowanej szkoły fortyfikacji bastionowej w oparciu o wstępną analizę narysu i profilu, a następnie w oparciu o zasady tej szkoły i analogie – opracowanie programu i wykonanie dalszych, szczegółowych badań: historycznych, archeologicznych i architektonicznych;

- przeprowadzenie analiz stratygraficznych.

Rezultaty ww. badań pozwolą na określenie rozwarstwienia fortyfikacji (bardzo często murowane czy ziemne umocnienia były modernizowane ze zmianą profilu, wtórnym wprowadzeniem nadszańców, przebudową przedpiersi, likwidacją czy przekształceniem kawaler, także dodaniem dodatkowych dzieł obronnych, przebudową bram czy dojazdów do nich itp.). Na ich podstawie można ocenić autentyczność i integralność substancji i formy, sporządzić rekonstrukcje teoretyczne dla poszczególnych etapów fortyfikacji.

- b) **analizy wartości historycznych, naukowych, artystycznych i krajobrazowych** całego obwodu obronnego lub jego zachowanych elementów, która powinna zawierać:

- określenie istoty ww. wartości ze wskazaniem dzieła, jego elementu lub konkretnej fazy, które są dokumentem tej wartości;
- hierarchizację atrybutów rzeczonych wartości (wskazanie wartości unikatowych, wyjątkowych, rzadko spotykanych w skali całej grupy zabytków tego typu oraz wartości reprezentatywnych dla analizowanego zabytku);

Należy pamiętać, że indywidualne wartości mogą być zróżnicowane dla poszczególnych części umocnień, co jest efektem ich stanu zachowania, skali przekształceń lub zniszczeń. Może to rzutować na zakres ochrony poszczególnych elementów fortyfikacji. W konsekwencji podjętej analizy można rozważyć dokonanie korekty treści decyzji o wpisie przedmiotowego zabytku do rejestru zabytków, jeśli zawarte tam uzasadnienie jest zbyt lapidarne.

- w stosownych przypadkach zalecane jest wykonanie dodatkowych ekspertyz np. konstrukcyjnych, mikologicznych, geologicznych, hydrologicznych, dendrologicznych itp.

- c) **oceny stanu zachowania** zabytku fortyfikacji bastionowej (wykonanej w oparciu o ww. analizy), zawierającej kwalifikację - w zależności od stanu zachowania zabytku - pod względem pilności wykonania prac zabezpieczających obiekt, robót budowlanych i prac konserwatorskich. Kategoryzację stanu zachowania można podzielić na:

- stan katastrofy budowlanej – dotyczy zwłaszcza konstrukcji murowanych z cegły lub kamienia. Taki obiekt lub jego część wymaga w pierwszej kolejności przeprowadzenia pilnych prac zabezpieczających;
- stan awarii budowlanych – dotyczy szczególnie konstrukcji murowano-ziemnych, np. wałów półodrzutowych i wałów ziemnych z murowanymi podwalniami, czy kazamatami, wymagających wprowadzenia zabezpieczeń przeciwwodnych i usunięcia przypadkowej zieleni, w tym zadrzewień na nasypach;
- stan zachowania zabytku związany z roślinnością

Problem złego stanu zachowania dotyczy również deformacji narysów i profilów form ziemnych, podlegających naturalnej erozji będącej wynikiem upływu czasu lub naruszenia struktur wału przez powalone drzewa. Kwestia ewentualnej eliminacji wtórnego, szkodliwego dla stanu zabytku zadrzewienia wymaga szczególnych analiz pod kątem zarówno ewentualnego ujawnienia celowych nasadzeń z czasu funkcjonowania fortyfikacji, jak również analizy kompozycyjnej zieleni parkowej mogącej sąsiadować bezpośrednio z tymi umocnieniami lub celowo wprowadzonej na nie po likwidacji funkcji militarnej, wreszcie analizy krajobrazowej.

Pamiętać należy, że podejmowanie działań dotyczących zieleni na terenach fortyfikacji bastionowej powinno opierać się na wnioskach wynikających z ww. analiz historycznych, a także waloryzacji konserwatorskiej istniejącej obecnie na terenie zabytku zieleni, ekspertyz dendrologicznych i analiz widokowych. Wskazane jest na tego typu umocnieniach, aby planowo wprowadzana zieleń była ograniczona do

konkretnych miejsc i lokalizacji. Przypomnieć trzeba, że po utracie funkcji militarnej obiektu, powszechnym zjawiskiem było wprowadzenie zieleni ozdobnej w sposób komponowany. Tym samym, ta późna faza funkcjonowania fortyfikacji również wymaga działań konserwatorskich i ewentualnych uzupełnień nasadzeń.;

- w przypadku ujawnienia - w trakcie podejmowanych działań, autentycznych systemów odwadniających i wentylacyjnych lub potajników, wymagają one przeprowadzenia prac zabezpieczających je przed dalszą destrukcją oraz – jeśli to możliwe - udrożnienia.

Niezależnie od ww. działań, za dobrą praktykę należy uznać popularyzację rezultatów działań badawczych, konserwatorskich i adaptacyjnych dotyczących zabytków fortyfikacji bastionowej w publikacjach dostępnych dla szerokiego grremium odbiorców oraz na konferencjach naukowych. Równocześnie, zachęca się, aby właściciele, zarządcy obiektów jak i jednostki samorządowe - na których terenie znajdują się rzeczony obiekty, za pomocą dostępnych elektronicznych środków przekazu ukazywały realizowane działania, bowiem poznanie efektywnych środków ochronnych, które pozwalają uzyskać widoczne rezultaty, może przyczynić się do przybliżenia i poznania tej szczególnej grupy zabytków. Jest to też możliwość do wsparcia i wzmocnienia podejmowanych czynności, która może wpłynąć na wzrost poparcia społecznego dla ich zachowania w jak najlepszym stanie.

Biorąc pod uwagę powyższe, należy ponownie zaznaczyć, że powstałe od poł. XVI w. do 2. poł. XVIII w., obiekty fortyfikacji bastionowej lub ich zachowane reprezentatywne elementy o najwyższym stopniu integralności stanowią dzieła unikatowe. Tym samym, zgodnie z zasadą konserwatorską *primum non nocere*, powinny one podlegać głównie pracom konserwatorskim i restauratorskim, z ograniczeniem do autentycznie niezbędnego minimum ingerencji modernizacyjnych. Podstawą wyodrębnienia elementów fortyfikacji o zróżnicowanych granicach ingerencji powinny być powyżej przedstawione analizy wartościujące. Ewentualne dodanie nowej funkcji przeznaczenia zabytku powinno w jak najlepszy sposób eksponować jego wartości.

Zakres planowanych przy zabytku prac konserwatorskich może być zróżnicowany w zależności od skali analizowanej fortyfikacji bastionowej – w przypadku dzieł wielkoobszarowych może być inny w poszczególnych strefach umocnień. W przypadku szczególnie cennych elementów dzieła lub fortyfikacji mniejszych należy mieć na celu przede wszystkim zahamowanie degradacji i zabezpieczenie ich oryginalnej substancji. W uzasadnionych, dobrze udokumentowanych przypadkach dla poprawienia uszkodzonych fortyfikacji można dopuścić działania reintegracyjne. Należy jednak pamiętać, aby efekty działań konserwatorskich i poza konserwatorskich, które ingerują w formę lub substancję zabytkową dzieła, powinny być uczytelnione, by umożliwić ich odróżnienie i nie prowadzić do fałszowania substancji zabytkowej obiektu.

Podejmując działania kompleksowe lub etapowe przy ww. grupie zabytków (zgodne z wytycznymi Generalnego Konserwatora Zabytków z 5 października 2018 r. znak DOZ-KiNK.6521.63.2018.MP), należy równorzędnie traktować konserwację murowanych czy ziemnych umocnień, związanych z nimi budowli, układów wodnych, dróg i nawierzchni czy zieleni fortecznej z konserwacją zabudowań (zwykle murowanych) w obrębie obwodu obronnego. Ponadto, wskazane jest, aby w miarę możliwości ww. prace były przeprowadzone w oparciu o zasadę odwracalności metod i materiałów.

Pamiętać należy, że części dzieł obronnych i budowli wykonanych z budulca nietrwałego (takiego jak ziemia i drewno), a także zieleni forteczną i układy wodne można uznać za warunkowo odtwarzalne - pod warunkiem, że wynika to z wcześniej przeprowadzonych badań i analiz potwierdzających formę i lokalizację odtwarzanych elementów. Tym samym, ponownie należy podkreślić, aby przy podejmowanych działaniach dążyć do maksymalnego zachowania pierwotnej substancji zabytku, a w przypadku ingerencji w elementy ziemne - przed ich wykonaniem zaleca się przeprowadzenie badań archeologicznych.

Kolejnym działaniem, którego nie należy pominąć jest, w miarę możliwości, wprowadzenie stałego monitoringu i kontroli stanu zabytku fortyfikacji oraz bieżącej, systematycznej konserwacji (w tym zabezpieczenia obiektu przed czynnikami atmosferycznymi, erozją form ziemnych i rozwojem zieleni inwazyjnej), w celu zapobieżenia ewentualnej destrukcji zabytku. Należy jednak pamiętać,

aby stosować równorzędne podejście do zabytkowych umocnień, jak i związanych z nimi zabudowań i zieleni.

Omawiana w rzeczonych wytycznych podgrupa typologiczna zabytków, którą stanowią fortyfikacje bastionowe od XVI do 2. poł. XVIII w., w przeciwieństwie do fortyfikacji młodszych, *de facto* przeważnie pełniła rolę obronną wobec innych obiektów. Umocnienia otaczały i chroniły rezydencję właściciela, klasztor czy - w większej skali - miasto. W polskich realiach niewiele było bastionowych fortec o znaczeniu wyłącznie militarnym. Nie można zatem rozpatrywać zagadnienia dotyczącego fortyfikacji bez kontekstu celu ich powstania.

Sporządzając program użytkowy dla umocnień, rezydencji, zabudowy towarzyszącej, układu wodnego (jeśli był), systemu komunikacyjnego i założeń zieleni ozdobnej i użytkowej (nawet, jeśli ogrody lokalizowano na zewnątrz fortyfikacji, ale w ich bliskim sąsiedztwie) należy pamiętać o jego harmonii i konsekwencji (co oczywiście nie wyklucza różnicowania funkcji). Konieczne jest jednak utrzymanie pierwotnej integralności funkcjonalno-przestrzennej całego zespołu, z utrwaleniem historycznych cech krajobrazu kulturowego. W przypadku wtórnych podziałów własnościowych obszaru umocnień należy dążyć, o ile jest to możliwe, do jego ponownej integracji. W związku z tym zagospodarowanie przedmiotowych obiektów dla współczesnych potrzeb powinno być spójne z wieloletnią strategią ochrony i dokumentacją zabytku, obejmującą całość zespołu (również wtedy, gdy podejmowane prace realizowane są częściowo).

Tym samym program użytkowy zabytkowego dzieła fortyfikacji bastionowej winien uwzględniać jego rzeczywistą chłonność adaptacyjną – nie można dopuścić wprowadzenia nowej funkcji, jeżeli wymagać to będzie istotnego przekształcenia zabytku. Adaptacja do współczesnych potrzeb, całkowicie odmiennych od pierwotnych funkcji, nie może doprowadzić do zmniejszenia historycznej integralności umocnień, musi też uwzględniać kontekst ich otoczenia. Należy pamiętać, że wały ziemne są integralną częścią zabytku nie tylko pod względem formy, ale i substancji. Często spotykane wprowadzanie nowych kubatur użytkowych w strukturę wałów powinno być zatem ograniczone do autentycznie niezbędnego minimum i nie może być związane z przekształceniem istotnych cech miejsca. W przypadku adaptacji umocnień do współczesnych funkcji należy pamiętać, że warunkiem podjęcia takich działań jest dążenie, aby ingerencje i uzupełnienia nie doprowadziły do utraty autentyczności formy i substancji, a także nie zniekształciły czytelności jego wartości zabytkowych.

Ponadto, jeżeli wyniki przeprowadzonych ww. analiz wskazują na możliwość wyodrębnienia elementów umocnień o zróżnicowanych wartościach, można określić dla tych elementów inne dopuszczalne granice ingerencji, w tym formy zagospodarowania, odtworzenie niezachowanych form ziemnych i ich fragmentów, a w niektórych, wyjątkowych przypadkach nawet uzupełnienia kubaturowe. Uzupełnienia służące reintegracji umocnień bastionowych powinny być spójne gabarytowo z oryginalną substancją, niekonkurujące formą, ale jak podkreślano powyżej, odróżnialne od oryginalnej substancji zabytkowej.

Podkreślić trzeba, że optymalną sytuacją jest, aby wojewódzki konserwator zabytków podejmował rozstrzygnięcia dotyczące planowanych działań w ww. zabytkach tego typu przy współudziale specjalistów posiadających doświadczenie w zakresie badania, ochrony i zagospodarowania dzieł fortyfikacji bastionowej. Rozwiązaniem modelowym byłoby powołanie przez wojewódzkiego konserwatora zabytków do konkretnego zabytku stałej komisji konserwatorskiej, albo też powołanie z udziałem przedstawicieli instytucji kultury, wyspecjalizowanych w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami, stałej komisji eksperckiej stanowiącej organ doradczy w zakresie budownictwa obronnego.

Opracował: dr inż. arch. Jan Janczykowski